

BRETTTER GYÖRGY

AZ ELIDEGENEDÉS ÉS FORRÁSAI

A fogalmaknak sorsuk van: a dolgok formai-külső tükrözésétől a lényeg tükrözése felé tartanak, tartalmuk mélyül, körük az újabb fogalmak felbukkanása-elmélyülése révén többnyire szűkül. Ezt az utat járta és járja végig az elidegenedés kategóriája is a filozófiában.

És itt máris ellentmondtunk egyes filozófusok-szociológusok véleményének, hiszen az elidegenedést kategóriának fogtuk fel, a legáltalánosabb fogalmak közé soroltuk, szemben azokkal, akik pusztán gazdasági vonatkozásaiban hajlandók megközelíteni.

De mielőtt megindokolnánk ezt az álláspontot, határozzuk meg Marx szavaival az elidegenedés fogalmát: „A társadalmi hatalom, vagyis az a megsokszorozódott termelőerő, amely a különböző egyéneknek a munka megosztásában megszabott együttműködés által létrejön, ezen egyének számára — minthogy az együttműködés maga nem önkéntes, hanem természetadta — nem mint saját, egyesült hatalmuk jelenik meg, hanem mint idegen, rajtuk kívül álló erő, amelyről nem tudják, honnan és hová tart, amelyen tehát nem lehetnek már úrrá, amely most ellenkezőleg, sajátosság, az emberek akarásától és megfutasától független, sőt ezt az akarást és megfutasást éppen irányító szakaszok és fejlődési fokok sorozatán megy át“ (Marx—Engels *Művei*, III. kötet. 35).

Az elidegenedés tehát a munkamegosztás viszonyainak a velejárója. A munkamegosztásban az ember egyéni termelőereje a közösség termelőerejét olyan szintre emeli, amelynek hatékonyságát nem ismerheti, mert ez a hatékonyság csak más közösségek hasonló erejével való viszonyában mutatkozik meg. Ez a többlet maga a társadalmi tett, ami a hordából társadalmivá növeli a közösséget.

De ezt a külső hatalomként jelentkező erőt is meg kell hódítania az embernek ahhoz, hogy történelmét valóban szabadon ne csak csinálja, hanem alkossa, teremtse. A külső hatalom ember teremtette hatalom, tehát az ember számára legyőzhető, leigázható erő. A leigázás azonban folyamat, a biológiailag egész előembertől a társadalmi leigázottságon, az elidegenedésen keresztül visz az út a teljes (integráns) emberig. A kezdeti és kezdetleges egységtől a szétforgácsolódáson-alávetettségen át a magasabb szintű egységig az ember a tagadás tagadásának a dialektikáját hordozza

a történelemben. Az integráns emberek tudatosan alkotó közössége magasabbrendű, mint a kiindulás biológiai teljessége, de hogy azt elérje, az embernek végig kell járnia azt az utat, amelyen minden, amit létrehoz, ellene fordul.

Ha az elidegenedés létrejötte folyamat, akkor eltűnése sem egyetlen aktusban megy végbe, hanem egy egész történelmi korszak kell ahhoz, hogy a munkamegosztásban többé ne hozzon létre számára idegen hatalmakat, s a társadalmi erő az önkéntességen, az objektív törvényszerűségeket felismerésén keresztül az ember akaratához szelidüljön. Az elidegenedés felszámolásának az állomásain a következményektől az okok irányába halad végig az ember; fokozatosan bontja a reá nehezedő hatalomhierarchiát, amíg eljut az alapokig, amíg legemberibb tevékenységét, a munkát visszaadja önmagának.

Az elidegenedés viszony, a viszonyok viszonya, amelyben az ember olyan viszonyokat termel, amelyek, noha eredetük szerint emberiek, mégis idegen hatalomként uralkodnak az ember felett. Ezeknek a viszonyoknak a termelése és újratermelése történelmi folyamat, az ember — engelsi értelemben vett — előtörténetének általános törvénye.

Mint társadalmi törvény, az elidegenedés objektív, az ismétlődés mozzanatát magában foglaló szükségszerűség. Szemben más társadalmi törvényekkel, az elidegenedés nemcsak a gazdasági szférába tartozik, hanem a szubjektum kialakulására, a szubjektumnak a tárgyakban-dolgokban történő objektívációjára-tárgyasulására is vonatkozik, olyan viszonyra, amelyben a dolgok termelése a leigázottság termelését jelenti.

Az ember azzal válik emberré, hogy kiszakad természeti környezetéből, persze nem jószántából, nem óhajok-vágyak ösztönzésére, nem fennkölt eszmék hatására, hanem mindenekelőtt azért, mert a sajátosan megváltozott földrajzi-éghajlati viszonyok kivetik az alkalmazkodás addigi, állati formáiból, és különös alkalmazkodásra készítik. Ez a sajátos alkalmazkodás a munka, a termelőtevékenység. Elszakadása a természettől azt jelentette számára, hogy az, amivel eddig egy és ugyanaz volt, most tőle idegenné, felette uralkodóvá vált. Az ember több szakaszban győzi le a természetet, de lényegében csak akkor válik úrrá felette, amikor szubjektuma a természet törvényeit már annyira birtokba vette, hogy a szükségleteit kielégítő javakat e törvények alapján már nem közvetlenül a természettől ragadja el, hanem a természet módján állítja elő azokat.

Persze az emberréválási folyamatban rendkívül lassan halmozódnak fel azok az ismeretek, amelyek nélkül valódi emberi szükségleteket kielégíteni nem is lehet. A szükségletek állati szinten történő kielégítése azt jelentette, hogy az ember felett még azok a természeti törvények uralkodnak, amelyek hatókörükben a különösség szintjét nem haladják meg. A mikroklíma módosulásai, az állatvándorlások, illetve ezek elmaradása, az időjárás gyors változásai, viharok és villámok, tüzek meg vízáradások — megannyi megfajthatatlan rejtély az ő számára. Az ember még csak kollektív tevékenységében létezik, csak annyiban képes önmagát fenntartani, amennyiben a hordához tartozik, tehát a természeti különösre való tudati reagálásban is kollektív, egyénisége nincs, csak közösségi tudata.

A szubjektum érzelmi-értelmi reakciója így az egész közösség szintjén valósul meg, a csoportnak-hordának, vagyis a társadalmi különösnek a szintjén. Ez a társadalmi különös azt jelentette, hogy az ember még csak az első lépést tette meg a társadalmi szerveződés útján, és erről a lépcsőfokról reagált tudatilag is a valóságra.

És ezt a csoporttudatot, amely tehát a csoportlét következménye volt, a rabság nyílt — persze sajátosan történő — bevallása jellemezte.

A vallás — a maga kezdeti formáiban — az ember önvallomása, a tehetetlenség elismerése, az első valóban emberi aktus abban a korban, amikor még a létezés döntő eleme azoknak a javaknak a megszerzése volt, amelyeket el kellett ragadni a közvetlen természeti környezettől. A vallás tehát az *elidegenedés első formája*, az első olyan hatalom, ami azért embertelen, mert emberi, vagyis az emberi alávettetés bevallása. A vallásban a társadalmi csoport-horda lényege nyilvánul meg — vagyis tehetetlensége.

Kezdetben volt a tett, az ember anyagi átalakító tevékenysége, a dolgok megragadása, lassanként szerszámként történő felhasználása. A szerszámokkal dolgozat hoznak létre az emberek, és az első szerszámhasználat az egyéni szubjektum kialakulásának első mozzanata. Aki szerszámot használ, az kénytelen előre körvonalazni tevékenységének irányát; az ember tevékenysége céltudatos működés. Már maga a szerszám amellett, hogy a kéz meghosszabbítása, az ember céltudatosságának megtestesülése is. Ez még inkább elmondható a munka termékéről, ami dolog, valami, ami van, amikor elkészült, de ami több annál, aminek látszik, ugyanis egyúttal maga a testet öltött céltudat, a szubjektív emberi erő objektívációja, tárgyiasulása is.

Csak hogy a munka terméke nem pusztán az egyén tárgyiasult szubjektuma, hanem az emberi viszonyok hordozója is, hiszen a legegyszerűbb termék is, amelyben az egyén tevékenységének gyümölcse, hordozza készítőjének-előállítójának a többiekhez fűződő viszonyát, más egyének termékei pontosan úgy az ő szükségleteinek a kielégítésére készülnek, mint ahogy ő is a többiek számára termel.

Ahol megjelent az első egyéni tett, ott megszületett a társadalmi elidegenedés. Amíg az ember — vagy talán inkább előember — kollektív tevékenységet végzett, addig az emberi kapcsolatok elsősorban biológiai jellegű viszonyok voltak. A termelékenyebbé vált munka lassan lehetővé tette az egyéni cselekvést, vagyis azt, hogy az ember maga alapvető emberi kapcsolatait átruházza a dolgokra, amelyeket létrehozott-előállított. A munka mindig tárgyiasult szubjektumot testesít meg eredményében, de a munkamegosztás viszonyai között a viszonyok viszonyát, az elidegenedést hozza létre.

Az ember hordában integráns ember volt, de csak mint a horda tagja, különben egyáltalán nem volt, nem létezhetett. A munkamegosztás megszüntette integritását, s az ember most új úton indult el, a társadalmi teljesség megszerzésének útján, az ember igazi történelmét előkészítő úton. A munkamegosztás megjelenése a termelés fejlődéséből következett, és kifejezte azt a tényt, hogy a társadalmi gyakorlatban a specializálódás minden további mozgás feltétele.

De a munkamegosztás a termékcsere is feltételezte, a termék többé nem az egyén, vagy közvetlen közösségének a szükségleteit elégítette ki csupán, hanem más közösségek más egyéneinek a szükségleteit is, a viszonyosság alapján. Adott közösségen belül az azonos termék előállítására specializálódott emberek közötti viszonyok már áttevődnek a termékre, hiszen az életszínvonal a közösség valamennyi tagja egyéni tevékenységének függvénye volt. A munka terméke így külső hatalomként nehezedett az emberre, s még nyomasztóbbá vált más közösségekkel való érintkezésében. Mert a közösségen belül az egyén még csak a maga egyéniségében vált saját maga rabjává, a közösség egészének szintjén lebonyolított termékcsereben már a nemzetség vált saját munkájának rabjává.

Már a termékcsereben világosan kivehető az elidegenedés termelése és újratermelése, hiszen a csere előállított javak csereértéke csakis az aktus pillanatában

derült ki, vagyis az előállításához szükséges munkaidő társadalmi értéke csak itt mutatkozott meg. Az ember olyan hatalmat hozott létre, amit nem tudott többé ellenőrizni.

A dolgok termelése — viszonyok termelése, a munkamegosztás viszonzai között társadalmi viszonyok termelése. Ezeknek a viszonyoknak az a szerepük, hogy kereteikkel segítség a termelést, a termelékenyebb munkát. De amikor a munka termelékenyebbé vált, és az ember — a közösség egésze — többet termelt, mint amennyit elfogyasztott — beleértve természetesen a kicserélt javakat is —, akkor létrejöttek a magántulajdon kialakulásának feltételei is.

Amikor a munka, amelynek lényege a céltudat, olyan terméket állít elő, amely a termelő számára nemcsak külső, hanem idegen valami, akkor a magántulajdonosi viszony nem más, mint kisajátítása annak a csereértékben jelentkező értékeleslegnek — egyéni szándékoktól mentes eltulajdonításról van szó —, ami csak azért plusz, mert a munkatermék-viszonyok hordozójává vált.

A magántulajdon tehát nem a kapzsiság következménye, hanem a kapzsiság a magántulajdon keserű gyümölcse, s kialakulásával az elidegenedés folyamata lényegében beteljesedett.

Az elidegenült munkának súlyos következményeit tárták fel a marxista gondolat klasszikusai, amikor felhívták a figyelmet arra, hogy a munka elidegenedése mellett — annak elidegenedéseképpen — az egész emberi nemnek mint speciesnek az elidegenedése is végbemegy a munkamegosztás társadalmában.

Ha a szubjektív erő, a gondolkodó-érző elem ölt testet a munka termékében, amely a munkamegosztásban idegen hatalomként feszül neki az embernek, akkor ez a szubjektív elem az objektum köntösében mutatkozik, az uralkodó termék pedig mint szubjektív külső-ismeretlen hatalom jelentkezik. Az elidegenedés így az ellentétpár (az objektum—szubjektum) olyan sajátos állapota, amelyben az ellentétes oldalak mint egymás lényegei nyilvánulnak meg.

Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* utal a lényegeknél az ellentétes oldal lényegében történő jelentkezésére, és példaként hozza fel a munka és a tőke viszonyát, amelyben a tőke lényege a munka, a munkáé pedig a tőke, vagyis az egymást kölcsönösen kizáró ellentétek egymás lényegeként adóttak. Az elidegenedésnek mint filozófiai kategóriának ilyen kezelését a szakirodalom elmulasztotta, ezért ez a fogalom többnyire mint a gazdasági élet egyik oldalának a jellemzője került csak a felszínre. A gazdasági elemzés — A tőke alapján — ugyanis bebizonyította, hogy az árut az ember fetisizálja, mert nem ismeri fel benne azokat a viszonyokat, amelyeket szükségképpen megtestesít, és így különleges erőként tisztelt kapcsolat-szabályozó funkcióját. Az árufetisizmus azonban nem meríti ki az elidegenedést, annak pusztán egyik jelentkezése, megnyilvánulása.

Az ember megtestesíti szubjektív erőit a munka termékében, és egyúttal létrehozza viszonyait — persze elsődleges, anyagi viszonyait — a többi emberrel. Az elidegenült munka csakis elidegenült viszonyokat szülhet, amelyeket gazdasági fogalmkörben eldologiasodott viszonyoknak neveznek. A munka termékében ugyanis a szubjektum nem a maga teljességében kerül más szubjektumokkal kapcsolatba, hanem egyoldalúan, csakis termelő szubjektumként, csakis annyiban, amennyiben egy dolgot-tárgyat munkájával előállított. Mint dologban jelentkező szubjektív erő egy másik dologgal méri le magát, más emberek objektívizálódott erején. A két termékben — persze egyetlen egyben is benne van ez már — két ember találkozik, pontosabban két emberből az, ami a munkamegosztásban mint lényegi elem megmaradt. A piacon egy paprika és egy vöröshagyma az árus lényege, a dologban van az ember lényege, míg az emberben a maga szubjektuma csak mint dolog mutatkozik,

számára ugyanis a paprikatermelés sikere, a paprika az egyetlen létezési mód, nélkül elveszti önmagát.

A magántulajdon viszonyai között az ember lényegi erői nem pusztán külső erőkként kerekednek az ember fölé, de az emberi munka kizsákmányolásával még az atomizálódott-szétforgácsolódott egyén utolsó megmaradt elemét, a céltudatot is elrabolták tőle. Nem azt termel már, amit akar, hanem amit valaki más akar, még inkább amit valaki vagy valakik — a tőkések — kénytelenek a piaci viszonyok alapján akarni.

Mert ha az egyik pólus, a társadalom egyik alapvető osztálya elidegenedett, akkor elidegenedett az ellentétes oldal is. A társadalmi tagozódás objektív folyamatában az is veszít, aki nyer, mert emberi lényege pontosan annyira idegenné válik, mint a vesztesé. A társadalmi osztályok úgy viszonyulnak az osztálytársadalomhoz, ahogyan egymáshoz kapcsolódnak, az osztálykapcsolatok elidegenedett volta az egész osztálytársadalom elidegenedését jelenti. A két ellentétes osztályban, mint a társadalmi különös jelentkezésében a lényeg leredukálódott a gazdasági tényezőkre és az egyik oldal ismerve a másik oldal annak gazdasági jelentkezésében, ahogy azt már említettük: a tőke lényege a munka, amennyiben a tőkét a munka hozza létre, a munka lényege a tőke, amely lehetővé teszi a munkaerő működtetését. A tőke lényege nem emberi lényeg többé, hanem az embertelen kizsákmányolás, a munkás lényege pedig nem az emberi munka, hanem munkaerejének tőkésítése-eladása.

Nagyon rosszul érzi magát az ember ilyen viszonyok között: óhajai, akarata, vágyai az embertelenné vált emberi lényegre összpontosulnak, az ember fölött társadalmi rémként uralkodik munkájának, legemberibb emberségének következménye.

A munka, az emberi species sajátos élettevékenysége ismeretlen istenek teremtojévé vált, ez a tevékenység így elvesztette önkéntes voltát, kényszerűségként valószínűs rémmé vált, az ember számára: idegen tevékenységgé. Az ember rosszul érzi magát, amikor alkotó tevékenységet folytat, amikor gyakorlata társadalmi értékű, amikor termel, kutat, művész módjára alkotja-teremti a valóságot. Hol érzi otthon magát?

Biológiai funkciója tűnik egyetlen valóban emberi funkciónak. Az embert minden arra készíti, hogy a tudatosság helyett ösztönéletébe merüljön.

Az ösztönélet küszöbén kuporgó ember világot méregette a freudizmus, az a pszichológiai irányzat, amely meghatározónak minősítette a tudatalattit. Ilyen szempontból a freudizmus felbukkanása nem véletlen jelenség, hanem kórkép. A freudizmus rengeteg érdekes megfigyelést halmozott fel a küszöb alatti világról, sok olyan tény, amit az ember állati múltjából örökségként az idegeibe ágyazva magával hozott. Módszertani-elméleti tévedése abban áll, hogy a tudatost a tudatalattira redukálta.

Az ösztönösségből a tudatosság felé vezet az emberi szubjektum útja. Kiszakadása az állatvilágból kollektív szubjektumát alakította ki, a munka az egyéni szubjektumot formálta, de az elidegenedés ismét ösztönösséget sugallt. Az ösztönösség — tudatosság dialektikája nyilván nem azonosítható magával az elidegenedéssel, mert a munka elidegenedésének, ennek az objektív folyamatnak a következménye — az ösztönösség — nem létezik önmagában.

Az elidegenedett társadalomban nemcsak az alapvető emberi tevékenység, nemcsak a gazdaság szférája idegen, hanem az eszmék, intézmények, ideológiai viszonyok tartománya is. Ezek az eszmék tulajdonképpen külső viszonyként nehezednek az emberre, dologi erők formájában tudatosulnak, válnak intézményivé, intézményesülnek.

Az elidegenedett társadalom intézményei a maguk hatalmi-intéző apparátusával fokozzák az elidegenedést, teljesebbé teszik az elidegenedés körét. A bürokrácia

azt a látszatot kelti, mintha pusztán öntörvényei, a tehetetlenségi nyomaték hatására működne, s tevékenységének nem is lenne külső indítéka. Pedig a valóságban az állami szervezet az elidegenedett emberi viszonyok tükörképe, és amikor az osztársadalmi érdekek védelmének igényével lép fel, tulajdonképpen tagadja az egyéni embert, de látszólag még a csoporttagozódásnak alávetett embert is, nyilván az uralkodó osztály érdekeinek védelmében. A hivatali bürokráciának osztálytartalma van, az elidegenedés kialakult formáinak rögzítését szolgálja, azt az illúziót sugallja, hogy az emberek szükségképpen alávetettek egy végső soron őket szolgáló hatalomnak, amely nem emberi, hanem emberfeletti, s éppen ezzel óvja meg az embert káros-pusztító ösztöneitől.

S ezt az illúziót mint realitást lehet leírni, mert az elnyomó államgépezet működése fátumszerűen irányítja egyesek sorsát, és nemcsak az ügyfeleket, hanem a hivatalnokokat is. Franz Kafka ezt a hálót látja az ember köré fonódni, a tehetetlen ember vergődését ábrázolja. A bürokráciának nincsen arca; az embereket dologként-aktaként kezeli, láthatatlan akadályokkal veszi körül, ismét csak kettéhasítja tudatát.

Chaplin a kisember létformáját óriási cipőben játszotta-járta filmjeiben, olyan cipőben, amiben csak csetleni-botlani lehet a dolgok idegen világában. Picasso fáradt bohóca is más, mint ami, ruhája és arca a kettéhasadt ember jelképe. Camus-nél az emberfeletti hatalom már a természeti sorsszerűség képében ropja esztelen haláltáncát. A pestis nincs tekintettel érdemre, értékre, gonoszságra, csak éppen pestis, pusztító, tomboló, megfélemezhetetlen erő.

A kiút!anság filozófiáját is kitermelte századunk polgári gondolkodása: az egzisztencialista filozófia — főként német változatában — az élet értelmetlenségét sugallja s azt a végső konklúziót — amit kevesen mernek hívei közül megfogalmazni —, hogy az egyetlen értelmes tett az öngyilkosság, de mindenképpen a befelfordulás, az ember alámerülése önmaga egyediségébe, szakítás az értelmetlen valósággal.

Pedig van kiút. Nehéz és fájdalmas: a harc vállalása. A harcra, az elidegenülés társadalmi elleni lázadásra helyzete determinálja a munkásosztályt, azt a társadalmi osztályt, amely képes a jövő nevében és útján magával ragadni a dolgozók más rétegeit is.

A szocializmus—kommunizmus teremti meg az emberi értékek igazi világát, szembehelyezi a tudatosságot az ösztönösséggel, az integrálódó embert az atomizálódottal, a valóban emberi viszonyokat a dologi kapcsolatokkal. Mindezt felmutatni csak a vállalt harc útján lehet, az elidegenedés tényével megküzdeni annyi, mint tettekkel előrevinni a forradalom ügyét.

Az illúziók ellen illúziókkal fellépni — ez nem lehet a tudatosság társadalmának eszménye. Szembe kell nézni azzal, hogy az ösztönösség leküzdése elsősorban a társadalmi átalakulások eredménye.

A szocializmus—kommunizmus az a kor, amelyben a szubjektum az elszemélytelenedés állapotából az integritás állapotába jut, az objektum pedig maradéktalanul a szubjektum tárgyiasulása lesz, vagyis az a kor, amelyben az ember nem játszik többé alávetett szerepet még önmagával szemben sem.

Másképp úgy jellemezhetnők ezt a folyamatot, mint az egyéni és közösségi érdekek integrálódási folyamatát, az egyén és a közösség egymásratalálását. Mert ahogyan ezt Alexandru Birlădeanu elvtárs az RKP IX. kongresszusán elmondott beszédében megállapítja, az embert „egyrészt egész sor egyéni törekvés és szükséglet összességeként kell értelmezni, másrészt ama közösség törekvéseinek és szükségleteinek adott összességeként, amelynek tagja“.

Napjaink társadalmi gondolkodásában széles frontokon vitatják az elidegenedés problémáit; ezeknek az eszmei harcoknak az ismertetése nem lehet célunk, messze meghaladná nemcsak kereteinket, de kérdésfelvetésünk körét is. A viták két alapvető vonala: a marxisták és a polgári „marxológusok“ barikádjaként áll szemben egymással. A polgári kérdésfelvetés abból ered, hogy a kapitalizmus következményeit, a feje tetején álló életérzést, az idegen hatalmak fátumszerű uralmát, az elszemélytelenedést az ember örök problémájaként abszolútizálja. A marxista álláspont — függetlenül a vélemények széles skálájától — történelmi kategóriaként kezeli az elidegenedést.

Persze a történelmi kérdésfeltevés még nem óv meg a tévedésektől, hiszen az az általános megállapítás, hogy a dolgok keletkeznek, fejlődnek, elmúlnak, még nem különbözik a biológista evolúciós elméletektől. Véleményünk szerint a történelmi kérdésfeltevés lényege az egymásból való kibontakozás, az ellentétes oldalak egymásba való átcsapása. Az elidegenedés szükségszerű folyamat volt az emberi fejlődés társadalmi szakaszának kibontakozásakor, és végigkíséri az ember egész előtörténetét. Létezését tagadni annyi, mint az ember fejlődését misztikus ködbe burkolni, hiszen ha az ember a maga teljességében készen pattant volna ki állati múltjából, és egyénisége integráns lett volna a magántulajdon megjelenéséig, akkor a szubjektum mozgása messze megelőzte volna az embernek, a társadalmi viszonyok fókuszának a fejlődését. Készen bukkant volna fel a homo sapiens, hogy tudatosan alakítsa magából kiindulva a homo fabert?

Nem beszélhetünk a kérdéskör valamennyi tartományáról, arról sem, hogy Marx fiatalkori műveiben miért foglalkozik kifejezetten az elidegenedéssel, és később miért nevezi nevén sokkal ritkábban. Nem hisszük, hogy a fiatal Marxtól el lehetne marasztalni a későbbi művek nevében — egyes marxisták hegeli terminológiai örökségnek tulajdonítják az elidegenedés fogalmának használatát —, de fordítva sem járhatunk el, ahogyan a polgári ideológia a fiatalkori „humánmarxizmust“ szembe szeretné fordítani a későbbi „ökonómiai“ materializmussal.

Az is érthetőnek tűnik, hogy napjainkban ilyen széles hullámokat vet a vita az elidegenedés körül: a polgári gondolkodás kénytelen a realitások felé közeledni, de ezt persze a polgári realitás helyzetabszolútizálásával teszi; a marxizmus pedig, éppen mert az új társadalom építésének elvi talaja, szembenéz a múlttal, ami nélkül a jelen nem értékelhető, jelenségeinek mélységi perspektívája eltűnik. A két alapvetően különböző álláspont összecsapása, mint minden osztálygyökerű eszmei küzdelem, az emberek fejéért folyik. Azért a szubjektumért, amely csak a szocialista—kommunista világban válhat valóban emberivé-teljessé az egész társadalom szintjén.

